

СТАН І ФУНКЦІОНУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ УСТАНОВ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ ЦЕНТРАХ УКРАЇНИ В 1917 – 1920 рр.

У статті розглядається проблема розвитку основних культурних інститутів – театру, кіно, музичного і художнього мистецтва – в період громадських потрясінь 1917 – 1920 рр. в індустріальних районах України. На основі архівних матеріалів доведено активне використання потенціалу театрів і кінематографа в добродійній діяльності, демонструється популярність музичних колективів і народних бібліотек, аналізується вплив мистецтва на населення. Затверджується, що розвиток культури здійснювався в 1917 – 1920 рр. в традиційних формах, наповнюючись час від часу новим змістом.

Актуальність проблеми. Одним з найважливіших напрямів соціальної практики є розвиток культурної сфери. Функціонування культурних інститутів забезпечує безперервність розвитку суспільства, зв'язок між поколіннями, відтворення соціальних взаємостосунків. У періоди глибоких суспільних трансформацій традиційні форми культурної взаємодії сприяють зняттю соціальної напруженості, зниженню у населення рівня психологічної тривожності, характерної для епохи соціальної кризи.

Для характеристики організації соціального життя в умовах революції і громадянської війни в Україні в 1917 – 1920 рр. вивчення форм і методів культурного розвитку є необхідним, оскільки науковий інтерес представляє здатність культурних інститутів, зберігаючи спадкоємність, сприймати інновації. В той же час заслуговує на увагу така особливість культурної сфери, як певна її автономність, що забезпечує виживання в моменти повної або майже повної відсутності державного субсидування.

Ступінь вивченості теми. Події 1917 – 1920 рр. в Україні викликають активний інтерес наукового співтовариства, але представлена до розгляду тема висвітлена в літературі явно недостатньо. Загальні питання соціального розвитку в даний період зачіпаються в нарисах «Україна і Росія в історичній ретроспективі» [1]. Окремі аспекти культурного відродження під впливом національно-демократичної революції аналізуються в монографії В.Ф. Солдатенка [2]. Позиція інтелігенції в революції вивчається в монографії «Історія інтелігенції Української РСР 1917 – 1990 рр.» [3]. Дещо докладніше розкриті процеси у сфері освіти. Основні напрями культурно-освітньої роботи в Україні в перші роки радянської влади розглянуті в статті Т.С. Осташко [4]. Створення в Україні системи професійної підготовки кадрів робочого класу в 1918 – 1920 рр. стало темою публікації О.П. Реєнта [5]. І.О. Кліцаков вибрав для вивчення проблему підготовки і виховання вчительських кадрів при радвладі в Україні в 1917 – 1937 рр. [6]. Комплекс питань, пов'язаних з розвитком основних культурних інститутів в Україні у вказаний період, ще не став предметом історичного дослідження.

Таким чином, **метою даної статті** є вивчення стану основних культурних інститутів у 1917 – 1920 рр. в індустріальних центрах України і процесів, що в них відбувалися. Для досягнення поставленої мети в статті реалізуються наступні **завдання**:

- розкрити значення різних напрямків діяльності у сфері культури в 1917 – 1920 рр.;
- проаналізувати ставлення влади до різних форм культурного життя;
- визначити співвідношення традиційних форм культурної діяльності з їх новим змістом.

Національно-демократична революція 1917 – 1920 рр. в Україні сприяла пробудженню творчого прагнення до культури, створила необхідні умови для підйому культурного рівня. В той же час в обстановці хаосу і анархії, дефіциту найнеобхідніших продуктів, які були характерними для громадянської війни, розвиток культури не те що здійснювався за залишковим принципом, а часто взагалі залишався поза увагою офіційних органів управління. В цьому випадку культурні інститути функціонували завдяки громадській ініціативі.

Одним з головних осередків культури в 1917 – 1920 рр., не дивлячись на часту зміну влади та інші соціальні потрясіння, залишався театр. Причому тут важливою проблемою було не стільки збереження будівель і приміщень для спектаклів, скільки підтримка театральних колективів і окремих виконавців. Актори труп, що розпалися, намагалися прогостувати антрепризами, деколи добираючись до місць виступів на свій страх і ризик. В лютому 1919 року актори Товариства російської драми Березняков, Неїзбієнко і Марущенко звернулися до Нікопольського ревкому з проханням «звільнити від платні в готелі Губер-Гріца до виїзду з Нікополя у Долгінцево», де вони збиралися дати декілька вистав [7, арк. 15]. Мало того, що їх прохання було задоволено; один з них, а саме Березняков, як, ймовірно, такий, що найбільш потребує, отримав через два дні від ревкому черевика [7, арк. 126].

Місцевий театр Нікополя знаходився під пильною увагою міського відділу народної освіти, який 1 серпня 1919 р. направив велику доповідну записку у військово-революційний комітет. У записці відділ висловлював стурбованість матеріальним станом акторів театру. Враховуючи загальну складність ситуації в країні, «сума утримання трупи не повинна перевищувати 20 тисяч рублів в місяць, з включенням сюди платні суфлеру і перукарю». В той же час на акторів повинні були розповсюджуватися «надбавки на дорожнечу, як і всім радянським службовцям». Потім додавався список з 13 акторів, зі стислою характеристикою більшості з них, на основі якої пропонувалося диференціювати грошове постачання. Так, «артистці Петіпа оклад повинен бути підвищений, зважаючи на особливе значення її для трупи, в якій вона посідає перше місце». Артистка Петіпа до трьох тисяч рублів, які отримувала раніше, одержала додатково ще 500 рублів індексації. Достатньо суворою була резолюція на адресу якогось Барановського. «У зв'язку з посередньою грою Барановського його нинішній оклад є в достатній мірі задовільним». Барановський як одержував 2850 рублів, так і залишився на цій ставці, незважаючи на те, що обіймав дві посади – не тільки актора, але і режисера. Оклади чотирьох з 13 акторів «повинні бути рівними (по 2 тисячі кожному), оскільки артисти ці, в більшій або меншій мірі, однакової цінності». Нарешті, артистці Хвалинській був підвищений оклад з 1600 до 2200 рублів «за завжди рівну і витриману гру» [8, арк. 11].

Ставлення провінційних рад до театру яскраво демонструє доповідна записка завідуючого підвідділом позашкільної освіти м. Нікополя «Про приміщення для зимового театру». Звичайний канцелярський документ підіймається до рівня політичної програми: «Мистецтво драматичне, як і всяке інше, слідує за життям на деякій відстані. Ми маємо тільки натяжки художнього втілення пролетарського світогляду, нового світовідчуження. Поки ж завданням радянського театру є постановка п'єс якнайкращих з колишнього репертуару». Далі вказувалося, що передбачуване приміщення повинне служити, крім театру, для проведення кінематографічних сеансів і лекцій. Оцінка можливих варіантів давалася зі знанням справи: «Приміщення “Експреса” старе і загрожує руйнуванням. Зал Трудового кооперативу є вкрай небезпечним в пожежному відношенні». І знову автор віддає належне революційному пафосу: «Всі установи відділу народної освіти повинні наближатися до типу палаців для істинних панів і творців життя, для трудових класів». Як висновок пропонувалося використання для Народного театру «колишнього складу Єрлашова після перебудови» [8, арк. 14].

Розділення театрів на зимові і літні – специфіка епохи, причому зимові театри – стаціонарні будівлі, в яких могла мати потребу чергова влада. Тому за будівлі зимових театрів деколи доводилося боротися не на жарт. В Маріуполі восени 1919 р. при білогвардійцях якийсь І.І. Уваров, власник театру «Колізей», був вимушений відстоювати своє право власності перед військовою квартирно-реквізиційною комісією, затверджуючи, що для нього «зимовий театр – єдине джерело доходу» [9, арк. 118]. Деколи зимові театри використовувалися не просто для комори або адміністративної установи, а в них розміщувалися госпіталі або біженці. В тому ж Маріуполі в листопаді 1919 р. міська квартирна комісія вирішувала питання «про звільнення театру Солей, зайнятого біженцями». Було вирішено звільнити будівлю 7 грудня 1919 року [10, арк. 46].

Діаметрально протилежним могло бути відношення до майна артистів навіть в одному місті – наприклад, в Бахмуті. В серпні 1920 року в міській виконавчий комітет надійшла заява від члена профспілки Робміс І. Лельганта зі скаргою на комісію з вилучення цінностей у населення. В ході обшуку був конфіскований стінний годинник і дзеркало, яке, на думку заявника, «необхідно мені як артисту і моїй дружині-артистці». На заяву була накладена резолюція «відмовити» [11, арк. 3]. В той же час член Бахмутського відділення «Всеробміс» артист І.Д. Гітельзон отримав від виконкому посвідчення в тому, що «все, що знаходиться при ньому, театральне майно (костюми, плаття, взуття і інше) необхідне йому як знаряддя виробництва по роду його професії і не підлягає реквізиції» [11, арк. 309].

Артисти намагалися об'єднуватися, щоб було легше виживати. Наприклад, при Радах в Харкові існувала Спілка «сцени і арени» [12, арк. 94]. В лютому 1919 р. в Нікополі вісім акторів, збираючись створювати «Товариство безробітних артистів», звернулися до ревкому з проханням надати театр «Експрес» «на 9, 14, 15 і 16 лютого без сплати за будівлю, щоб мати кошти для існування і не бути на утриманні ревкома». Ревком ухвалив «дозволити з оплатою тільки за освітлення» [7, арк. 32]. Програма товариства містила наступні пункти:

- створення культурно-освітньої театральної секції;
- постановка п'єс суто революційного змісту;
- читання лекцій про мистецтво;
- створення театральної школи-студії;
- створення театральної бібліотеки;
- об'єднання всіх розважальних приміщень, соціалізація місцевих театрів;
- заснування фундації на організацію профспілки артистів.

Для першого внеску до фонду профспілки актори і збиралися давати спектаклі протягом чотирьох днів [7, арк. 33, 33 зв.].

Особливістю періоду громадянської війни у сфері культури була наявність в будь-якому, найглухішому районі, непропорційно великої кількості театрів і кінотеатрів. Так, за даними «Всеросійської кочегарки», в Алчевському повіті в серпні 1920 р. зафіксовано «6 театрів і 10 кінематографів» [13]. Звичайно, театрами вважалися будь-які самодіяльні колективи, які ставили аматорські спектаклі в неробочий час, а кінематографом міг бути кінопроектор, встановлений хоча б в просторому сараї.

Великою популярністю серед робітників користувалися клуби. В тому ж Алчевському повіті клубів було зареєстровано сім [13]. В Луганську при паровозобудівному заводі б. Гартмана функціонували клуб імені Леніна і культурно-освітня комісія, зусиллями яких тільки в травні 1920 року були організовані 3 дитячих і 8 дорослих спектаклів, 3 мітинги і 2 лекції. 30 і 31 травня відбулися екскурсії на Сіверський Донець і станцію Луганськ. Незважаючи на таку активну роботу, «в культурній діяльності гартманці були надані самим собі. Участь відділу народної освіти відзначена лише одного разу, а партком забезпечив клуб лише ораторами і лекторами» [14]. Для організації нового робочого клубу у вересні 1920 р. в Бахмуті виконавчий комітет

місцевої ради зажадав від політвідділу НК «видати із майна, яке є у Вашому розпорядженні – килимів, гардин, доріжок, скатертин – потрібну кількість для робочого клубу» [15, арк. 67].

Можливості кінематографа використовувалися і в цивільній, і у військовій сфері. Наприклад, в березні 1919 р. в Харківській губернії у всіх кінематографах в день пам'яті Т.Г. Шевченка організовувалося «народне читання з туманними картинами» [12, арк. 99 зв.]. В липні 1919 р. політичний комісар бойової ділянки звернувся з проханням до Нікопольського ревкому: «Прошу видати на два тижні ті дві програми кінематографічних стрічок, що є при відділі народної освіти, для демонстрації їх в часи відпочинку червоноармійців на фронті. Із заняттям Харкова і Катерінослава [денікінцями] такі нізвідки отримати» [16, арк. 79].

На жаль, приватне підприємництво в кінематографічній сфері зустрічало масу перешкод з боку радянської влади. Інтереси господарів і колективних власників враховувалися в останню чергу, якщо враховувалися взагалі.

У відповідь на прохання профспілки кінопрацівників м. Харкова звільнити їх від театрального податку в день кінопрацівників, що відмічався 8 січня 1920 р., Харківський губернський ревком заявив, що профспілка «від театрального податку звільнена бути не може» [17, арк. 29]. В лютому 1920 року увагу Харківського ревкому привернув театр-кінематограф «Хризантеми», який, згідно з довідкою відділу комунального господарства, «експлуатується, за виїздом орендаря, колективом службовців. Складається із зали для глядачів і фойє зі сценою». Після ретельної перевірки театр-кінематограф був «закритий за порушення будівельних норм» [18, арк. 169]. Тоді ж губревком запропонував Паливній комісії «провести негайно конфіскацію дров, що належать власникам кінематографів» [19, арк. 33]. Театр «Інтермедія», який раніше звався «Модерном», згадується в документах губернського ревкому тільки тому, що там була реквізована друкарська машинка [20, арк. 61].

Певні можливості для реалізації мали такі напрямки культури, як музика і живопис. І при червоних, і при білих організовувалися виступи музичних колективів і окремих виконавців. У лютому 1919 р. до Нікопольського ревкому звернувся диригент театру «Експрес» Н. Шнейдер від імені всіх музикантів: «В кінці сезону за контрактом нам вважається бенефіс (намічений на перше березня). Ціни на квитки підвищуються на 50 коп., які йдуть на користь музикантів». Суть прохання Шнейдера була у не стягуванні податку з цієї суми [7, арк. 8, 8 зв.]. В липні 1919 р. в Луганську, в літньому театрі відділу пропаганди (колишнє Товариство взаємодопомоги) відбувся концерт російської музики, в якому брали участь професор Петербурзької консерваторії Кедров (баритон) і Ростовська-Штауб (рояль) у супроводі симфонічного оркестру [21].

6 березня 1920 р. в Бердянську в театрі імені Леніна пройшов симфонічний концерт, влаштований спілкою оркестрантів. Концерт продовжувався з дев'яти вечора до половини другого ночі. На думку кореспондента бердянських «Вістей», «публіка поводитися зовсім не по-бердянському. Не було ні штовханини, ні лузання насіннячок, ні лайки через містя. Під час гри в театрі наступала повна тиша. Театр був переповнений». На концерті звучали твори Шуберта, Вебера, «Вмираючий лебідь» та інші танцювальні мелодії, арія з «Пікової пані», декламація [22].

В умовах розпалу громадянської війни, в серпні 1919 р., в Нікополі виникла необхідність розпису стін Центральної бібліотеки, в чому відділ народної освіти переконував військово-революційний комітет. «По з'ясуванню всіх витрат на розпис стін Центральної бібліотеки виявилось, що такі виражаться в сумі 50 тис. крб., яка сума є максимумом вартості фресок найбагатших і при найбільшій поверхні розпису. Визначити суму точно до надання ескізів неможливо. Внаслідок постійного підвищення цін необхідно негайно закупити потрібні художні матеріали» [8, арк. 9]. Для з'ясування всіх обставин відділ освіти запропонував «скликати нараду місцевих художників і представників ревкому» [8, арк. 8].

Серйозно ставилися більшовики до музичних інструментів, що знаходилися в приватному володінні. Відразу після встановлення радянської влади у серпні 1920 р. були описані товари, що знаходилися в музичному магазині «Вухо» власника В.Г. Жака: ноти, 10 скрипок, струни для скрипок, гітар, мандолін і балалайок, 35 грамофонних платівок [23]. Неодноразово інструменти конфісковувалися, незважаючи на потребу в них колишніх власників. Якийсь громадянин Бахмута Р.М. Рейнов просив повернути реквізований рояль, оскільки він «є джерелом існування всієї моєї сім'ї, бо старша дочка моя дає уроки з музиці» [11, арк. 300]. Фотограф Львов вказав у заяві: «Моя дочка має у відомі години уроки музики», – а без інструменту «доводиться продавати речі, щоб купити насущний хліб» [11, арк. 8]. В той же час в Бахмуті працювала музична школа, де настроювачем був громадянин Жак, власник того ж самого музичного магазину «Вухо» [11, арк. 99]. В Маріуполі відкрилася контора з прокату піаніно [9, арк. 5]. Один з конфіскованих роялів Бахмутський виконком у вересні 1920 р. планував видати в користування робочому клубу [15, арк. 68].

Таким чином, в 1917 – 1920 рр. кінематограф і театр – як професійний, так і самодіяльний – виконували декілька функцій. По-перше, вони служили засобом абстрагування від дійсності, давали можливість створити якийсь ілюзорний світ, в якому можна було сховатися від реальності. По-друге, вони були джерелом коштів для існування артистичних колективів і технічного персоналу. По-третє, театр і кіно були інструментом пропаганди, що активно використовувалася більшовиками. І нарешті, це був спосіб розваги в умовах дефіциту інших розваг, канал залучення до культурних цінностей. Більшовики прагнули націоналізації театрів і кінематографа, як перший крок всляко обмежуючи підприємницьку діяльність. Білогвардійці залишали театральну і кінематографічну сферу для приватної ініціативи, але деколи здійснювали вилучення відповідних будівель і приміщень для потреб військового часу.

Потенціал театрів і кінематографа активно використовувався в добродійній діяльності – або у вигляді націнок на квитки, або у вигляді пільгових квитків для окремих категорій глядачів, або частіше всього – для проведення добродійних акцій – спектаклів, концертів, кухлевого збору. Одержувачами добродійної допомоги були навчальні заклади, інваліди, у тому числі інваліди війни, хворі і поранені червоноармійці, матері з маленькими дітьми. Театральні будівлі використовувалися також для читання лекцій і проведення конференцій, зборів, мітингів, святкування календарних і пам'ятних дат. Репертуар театру і кіно порівняно з дореволюційним часом практично не обновлявся; на сцені, за рідкісним виключенням, ставилися класичні п'єси, які іноді змінювалися політичними агітками на радянську тематику (типу п'єси «Червоний шквал»). Дефіцит фільмів змушував демонструвати старі стрічки, які передавалися, що називається, з рук в руки.

Музичні колективи і окремі виконавці користувалися не меншою популярністю, ніж театри і кіно. Виконання на концертах творів російських і зарубіжних композиторів, за оцінкою сучасників, просто перетворювало публіку. Художня творчість відчувала дефіцит матеріалів, але тільки через дорожнечу, стикаючись з певними фінансовими труднощами. В цілому розвиток культури здійснювався в 1917 – 1920 рр. в традиційних формах, наповнюючись час від часу новим змістом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси [текст] : в 3 т. / В.А. Гриневич, В.М. Кальченко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко ; [відп. ред. В.А. Смолій] // Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2: Радянський проект для України. – 2004. – 527 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис : [текст] / В.Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
3. Історія інтелігенції Української РСР. 1917 – 1990 рр. : [текст] / [упоряд. Л.Ю. Ступак, АН УРСР, Інститут історії. Державна історична бібліотека УРСР]. – К. : Б.и., 1991. – 535 с.

4. Осташко Т.С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской власти : [текст] / Т.С. Осташко ; [под ред. Ю.Ю. Кондуфора] // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 249-280.
5. Реент А.П. Создание на Украине системы профессиональной подготовки кадров рабочего класса (1918 – 1920) : [текст] / А.П. Реент ; [под ред. Ю.Ю. Кондуфора] // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 39-65.
6. Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917 – 1937 рр.) : [текст] / І.О. Кліцаков; Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов. – Донецьк : Лебідь. – 384 с.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 9.
8. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 38.
9. Державний архів Донецької області, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 3.
10. Державний архів Донецької області, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 5.
11. Державний архів Донецької області, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 15.
12. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2265.
13. Всероссийская кочегарка. – 14 августа 1920 г.
14. Известия Донецкого губернского исполкома (Луганск Донецкой губернии). – 18 июня 1920 г.
15. Державний архів Донецької області, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7.
16. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57.
17. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 17.
18. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 11.
19. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 19.
20. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 3.
21. Луганские известия. – 31 июля 1919 г.
22. Известия (Бердянск). – 10 марта 1920 г.
23. Державний архів Донецької області, ф. Р-1156, оп. 1, спр. 80 (Бахмутский уездный ВРК).

В.Ж. Попов

Состояние и функционирование учреждений культуры в индустриальных центрах Украины в 1917 – 1920 гг.

В статье рассматривается проблема развития основных культурных институтов – театра, кино, музыкального и художественного искусства – в период общественных потрясений 1917 – 1920 гг. в индустриальных районах Украины. На основе архивных материалов доказано активное использование потенциала театров и кинематографа в благотворительной деятельности, демонстрируется популярность музыкальных коллективов и народных библиотек, анализируется влияние искусства на население. Утверждается, что развитие культуры осуществлялось в 1917 – 1920 гг. в традиционных формах, наполняясь время от времени новым содержанием.

V.G. Popov

State and Functioning of Establishments of Culture in Industrial Centers of Ukraine in 1917 – 1920

In the article the problem of development of basic cultural institutes, i.e. theater, cinema, musical and artistic arts, in the period of public shocks 1917 – 1920 in industrial districts of Ukraine is considered. On the basis of the archived materials the active use of potential of theaters and cinema in eleemosynary activity is proved, popularity of musical bands and folk libraries is demonstrated, influence of art on the population is analyzed. It is confirmed that development of culture was carried out in 1917 – 1920 in traditional forms and from time to time was acquired a new content.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2011.